

O‘ZBEK TILI KORPUSI UCHUN TIBBIY TEZAVURUS LUG’ATLAR YARATISH ZARURATI XUSUSIDA

Navruzova Muyassar Gaybullayevna

Buxoro davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Muxamatova Dilbar Xayot qizi

Buxoro davlat universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O‘zbek tili milliy korpusi uchun tibbiy tezaurus yaratish zarurati ilmiy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tibbiy terminlarning tartibsizligi, ularning ko‘p manbalardan kirib kelgani hamda semantik nomuvofiqliklar mavjudligi ushbu yo‘nalishda yagona standartga ehtiyoj borligini ko‘rsatadi. Tezaurus tibbiy axborot tizimlari, sun‘iy intellekt, avtomatik matn qayta ishlash, tibbiy tarjima va ta‘lim jarayonlarida terminologik aniqlikni ta‘minlashga xizmat qilishi yoritiladi. Mazkur tadqiqot tibbiyot, lingvistika va axborot texnologiyalari kesishgan nuqtada turgan dolzarb masalani ko‘taradi.

Kalit so‘zlar: *tezaurus, tibbiy terminologiya, o‘zbek tili korpusi, semantika, sun‘iy intellekt, terminologik standart.*

ABSTRACT

This article examines the necessity of developing a medical thesaurus for the Uzbek National Corpus from both scientific and practical perspectives. The inconsistency of medical terminology, its heterogeneous origins, and semantic discrepancies highlight the need for a unified terminological standard. The study discusses how a medical thesaurus can enhance terminological clarity in medical information systems, artificial intelligence applications, automatic text processing, medical translation, and educational processes. The research emphasizes an important interdisciplinary issue at the intersection of medicine, linguistics, and information technology.

Keywords: *thesaurus, medical terminology, Uzbek language corpus, semantics, artificial intelligence, terminological standard.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается необходимость создания медицинского тезауруса для Национального корпуса узбекского языка с научной и практической точек зрения. Нестандартизованность медицинских терминов, их разнородное происхождение и семантические расхождения указывают на потребность в единой терминологической базе. Подчеркивается

роль тезауруса в обеспечении терминологической точности в медицинских информационных системах, приложениях искусственного интеллекта, автоматической обработке текста, медицинском переводе и образовательном процессе. Исследование освещает актуальную междисциплинарную проблему на стыке медицины, лингвистики и информационных технологий.

Ключевые слова: *тезаурус, медицинская терминология, корпус узбекского языка, семантика, искусственный интеллект, терминологический стандарт.*

KIRISH

XX asrning 60-yillarida jahon tilshunosligida shakllangan kompyuter lingvistikasi fani nutq amaliyotini o'rganishda yangi metodologik paradigmalarni yuzaga keltirib, tadqiqotning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berdi. Til masalalariga oid ilmiy qarashlarda milliy tilning qadri, uning davlat tili sifatidagi maqomi va jahon til maydonida raqobatbardosh bo'lishi azaldan muhim mavzu bo'lib kelgan. So'nggi yillarda mazkur masalaning davlat siyosati darajasiga ko'tarilishi o'zbek tilining rivojiga qaratilgan e'tibor va g'amxo'rlikning yuqori darajada ekanligidan dalolat beradi.

Hozirgi davr tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri — o'zbek tiliga oid barcha ilmiy, nazariy va amaliy ma'lumotlarni yagona elektron tizimga jamlovchi O'zbek tili milliy korpusini yaratishdir. Shuningdek, o'zbek tilining internet global axborot makonida keng qo'llanishini ta'minlash, zamonaviy dasturiy mahsulotlarning o'zbek tilidagi interfeyslarini ishlab chiqish, o'zbek tilidagi matnlarni avtomatik tahrirlashga mo'ljallangan kompyuter dasturlarini yaratish, shuningdek, o'zbek tilidan jahonning yetakchi xorijiy tillariga va aksincha, xorijiy tillardan o'zbek tiliga avtomatik tarjima tizimlarini ishlab chiqish bugungi zamonaviy lingvistik va texnologik talablar qatoriga kiradi.

Texnologiyalar asrida taraqqiyot sur'atining keskin tezlashuvi, intellektual salohiyatning ortishi va texnikaviy yutuqlarning yuqori darajada rivojlanishi zamonaviy jamiyat oldiga bir qator yangi vazifalarni qo'ymoqda. Mintaqamizda kechayotgan globallashtirish jarayoni barcha sohalarda operativlikni, yangilanishlar tezligini va jadal rivojlanishni talab etmoqda. Kompyuter texnologiyalari esa inson faoliyatining ajralmas komponenti sifatida qulayliklar va keng funksional imkoniyatlar majmuini taqdim etmoqda.

Xususan, turli xil elektron lug'atlar hamda tezauruslarning yaratilishi zamonaviy leksikografiyaning izchil rivojlanishiga xizmat qilmoqda. Tezaurus tushunchasi haqida L. V. Shcherba o'zining "Опыт теории общей лексикографии" nomli maqolasida quyidagicha ta'rif beradi: "Hozirgi paytda tezaurus deyilganida ko'pincha

Thesaurus linguae Latinae nazarda tutiladi. Bu besh nafar nemis akademiyasi tomonidan 1900-yilda boshlangan ilmiy loyiha bo‘lib, uning xarakterli jihati shundaki, ma‘lum bir tilning barcha asosiy va hal qiluvchi so‘zlari to‘liq qamrab olinadi hamda har bir so‘z ostida ushbu tilda mavjud matnlardan keltirilgan misollar jamlanadi” (L. V. Shcherba, 1940: 10).¹

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tezaurus yaratish yo‘nalishida xorijiy mamlakatlarda keng ko‘lamli va ilmiy asoslangan tadqiqotlar amalga oshirilgan. Xususan, ingliz tiliga oid lug‘at-tezauruslar, V. Dal tomonidan tuzilgan izohli lug‘at-tezaurus, T. F. Yefremovning rus tilidagi yangi so‘zlar tezaurusi, S. I. Ojegov va N. Yu. Shvedova tomonidan yaratilgan rus tilining izohli lug‘ati-tezaurusi, shuningdek, Maks Fasmerning rus tili etimologiyasiga bag‘ishlangan tezaurusi mazkur yo‘nalishning muhim ilmiy manbalari sifatida e‘tirof etiladi. Bundan tashqari, yuridik terminlarga oid maxsus tezauruslarning yaratilgani tezaurus tipidagi lug‘atlarning nafaqat umumiy tilshunoslik, balki amaliy sohalarida ham keng qo‘llanilayotganini ko‘rsatadi.

Tezaurus (thesauros) atamasi yunon tilidan olingan bo‘lib, “xazina”, “boyliklar jamg‘armasi” ma’nolarini anglatadi. Mazkur termin tilshunoslik va axborot texnologiyalari sohalarida ikki asosiy ma’noda qo‘llanadi:

1. lingvistik tahlillarga tayangan holda tuzilgan, tilning leksik birliklari haqida to‘liq va tizimli ma‘lumot beruvchi lug‘atlar majmui sifatida;
2. inson yoki hisoblash tizimlarida ma‘lum bir bilim sohasi bo‘yicha tizimlashtirilgan, tuzilgan va o‘zaro bog‘langan axborotlar bazasi sifatida.

Tezaurus tarkibidagi leksik birliklar an‘anaviy alfavit tartibida emas, balki muayyan mavzular, semantik maydonlar va ular o‘rtasidagi munosabatlar asosida tizimlashtirilgan lingvistik lug‘at shaklida tashkil etiladi. Tezaurus — so‘zlar va so‘z birikmalari o‘rtasidagi turli xil semantik aloqalar, munosabatlar hamda ularning ierarxik va paradigmatic bog‘lanishlari haqidagi axborotni jamlaydigan ma‘lumotlar bazasidir. U nafaqat mavjud voqelik haqidagi axborotni saqlaydi, balki yangi bilimlarni qabul qilish, qayta tashkil etish va kengaytirish imkonini beruvchi metainformatsiyani — “axborot haqidagi axborot”ni ham qamrab oladi.

Izohli lug‘atdan farqli tarzda tezaurus ma‘lum bir tushunchani izohlash bilan cheklanmaydi; u shu tushunchaning boshqa ilmiy, texnik yoki sun‘iy intellektga daxldor konseptlar bilan bog‘lanishini, ularning o‘zaro munosabatlarini va semantik tizim ichidagi o‘rnini ham aks ettiradi. Shu jihati bilan u konseptual tarmoqlar, sun‘iy

¹ <https://zenodo.org/records/10480654>

intellektda bilimlarni modellashtirish va ma'lumotlar semantikasi uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Texnologiyalar jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda tibbiyot sohasi murakkab terminologik tizimga ega bo'lib, bu atamalarni o'zbek tilida izchil, tartiblangan va standartlashtirilgan holda qo'llash zaruriyatini yuzaga keltirmoqda. Sun'iy intellektning keng qo'llanilishi, elektron tibbiy kartalar, klinik qaror qabul qilish tizimlari, tibbiy ma'lumotlar bazalari va biotibbiy axborot tizimlarining rivojlanishi tibbiy terminologiyani aniq va o'zaro semantik bog'langan bo'lishini talab qiladi. Shu sababli O'zbek tili milliy korpusi tarkibida tibbiy tezaurus yaratish nafaqat lingvistik, balki tibbiy-informatik va sog'liqni saqlash sohalarining ham muhim ehtiyojiga aylanmoqda.

O'zbek tilidagi tibbiy leksika turli manbalardan kirib kelgan: arabcha, forsha, lotincha, ruscha va inglizcha atamalar bir-biridan farq qiluvchi variantlarda qo'llanadi. Bu holat klinik hujjatlarda chalkashliklar, terminologik nomuvofiqliklar, tarjimada xatolar va ta'lim jarayonida tushunmovchiliklarga sabab bo'ladi. Tibbiy tezaurus ushbu terminlarni yagona tizimga solib, standartlashtiradi, ularning semantik bog'lanishlarini aniqlaydi va tildagi terminologik aniqlikni ta'minlaydi.

Tibbiy tarjimalar sohasida ham tezaurusning roli beqiyos. Inglizcha–o'zbekcha yoki ruscha–o'zbekcha tibbiy tarjimalar hozirgacha yagona standartga tayanmay keladi. Bu esa tibbiy atamalarning noto'g'ri talqin qilinishi va klinik mazmunning buzilishiga olib keladi. Tibbiy tezaurus barcha tarjimalar uchun yagona terminologik baza yaratib, tarjima sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi.

Tibbiy ta'lim jarayonida ham tezaurusning ahamiyati juda katta. Tibbiyot oliygohlari va klinik ta'lim muassasalarida qo'llaniladigan darsliklar, o'quv qo'llanmalar, klinik protokollar va ilmiy izlanishlar ko'pincha turlicha terminlardan foydalanadi. Tezaurus ushbu jarayonlarda yagona ilmiy-terminologik me'yorni belgilaydi va ta'limning sifatini oshiradi.

Sog'liqni saqlash bo'yicha aholi uchun mo'ljallangan veb-portallar, mobil ilovalar, telemeditsina xizmatlari tibbiy terminlarni oddiy va tushunarli shaklda yetkazishni talab qiladi. Tibbiy tezaurus murakkab klinik atamalarning soddalashtirilgan izohlarini yaratishga yordam beradi va aholining tibbiy savodxonligini oshiradi.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda, o'zbek tili korpusi tarkibida tibbiy tezaurus yaratish lingvistika, tibbiyot, axborot texnologiyalari va tarjimashunoslikni birlashtiruvchi strategik ahamiyatga ega yo'nalishdir. Bunday tezaurus tibbiy terminologiyani tartibga soladi, o'zbek tilining ilmiy imkoniyatlarini kengaytiradi,

tibbiy axborot tizimlarida o'zbek tilidan to'liq foydalanish imkonini yaratadi va sog'liqni saqlash tizimida axborot almashinuvi samaradorligini oshiradi.

Xususan, "homiladorlik" leksemasining ma'noviy semalarini yig'ib, quyidagicha tezaurusni tuzish mumkin.

Homiladorlik

	Tezaurus qolipi	So'zning semantik xususiyati
1	So'z yoki til birligining morfologiyaga aloqadorligi	Homilador – qornida homilasi bor ayolga nisbatan ishlatiladigan sifat.
2	Talaffuz qilinishi	Homilador
3	Semantik tarkibi	a)so'zning asl ma'nosi: Qornida homilasi bor. b)ko'chma ma'no: - c)sinonimi: ikkiqat, bo'g'oz, yukli, og'iroyoq, og'irbo'y, dujon. e)antonimi:- f)omonimi:- j)paronimi:- g) giperonimi: Reproduktiv holatda bo'lgan ayol l) giponimlar: Dastlabki homilador ayol (1-trimestr) O'rta homilador ayol (2-trimestr) Kech homilador ayol (3-trimestr)
4	Qarindosh so'zlar:	Tug'ruq ; Prenatal davr ; Rivojlanayotgan homila ; Ayol reproduktiv holati ; Onalik ; Reproduktiv salomatlik
5	Etimologiyasi	Arabcha asosga(homila) forscha qo'shimcha qo'shilgan (-dor)
6	Frazeologizmlarda qo'llanilishi	-
	Birlik tarkibida qo'llanilishi	Mening hali niyatlarim ko 'p, aka... U yog'da xotinim homilador. Sh.Xolmirzayev, Saylanma. U homilador xotinga samovar ko 'tartirib, qarab o 'tirgan pochchasidan o 'pkalamoqchi edi, biroq uyaldi, indamadi. A.Qahhor, Adabiyot muallimi.
7.	Boshqa tillarda qo'llanilishi	Inglizcha: pregnant Ruscha: беременная Arabcha: حامل (hāmīl)

O'zbek tili milliy korpusi tarkibida tibbiy tezaurus yaratish zarurati zamonaviy lingvistika, tibbiyot va axborot texnologiyalari rivojining o'zaro kesishgan nuqtasida paydo bo'lgan muhim ilmiy-amaliy ehtiyoj sifatida namoyon bo'ladi. Tibbiy terminologiya murakkab, ko'p manbali va semantik jihatdan notekis qatlamdan iborat bo'lgani sababli, ularni yagona standart asosida tartibga solish, izohlash va tizimlashtirish o'zbek tilining ilmiy imkoniyatlarini kengaytiradi. Tezaurus yaratilishi tibbiy matnlarning avtomatik qayta ishlanishi, sun'iy intellekt tizimlari bilan integratsiya, klinik hujjatlarda aniqlikning ta'minlanishi, shuningdek, tibbiy tarjimalarning sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, tibbiy tezaurus sog'liqni saqlash bo'yicha aholi savodxonligini oshirish, tibbiyot oliygohlarida o'qitilayotgan fanning terminologik yaxlitligini mustahkamlash va elektron tibbiy axborot tizimlarida o'zbek tilining to'laqonli qo'llanishini ta'minlashga zamin yaratadi. Shu jihatdan, tibbiy tezaurusni yaratish nafaqat tilshunoslik uchun, balki tibbiyot sohasi, klinik amaliyot, meditsina tarjimasi va axborot texnologiyalari uchun ham strategik ahamiyatga ega bo'lgan istiqbolli loyihadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Po'latov A., Muhamedova S. Kompyuter lingvistikasi (o'quv qo'llanma). – Toshkent, 2007, 2008, 2009..
3. Qurbonova F. Kompyuter lug'atlari: tezaurus. – Toshkent, 2014.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati 2-tom.
5. Xolmanova Z. Kompyuter lingvistikasi. Toshkent – 2020 . “Asian Book House” 81-bet.
6. Mahmudov N. , Lutfullayeva D. , Odilov Y. va b. O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati. II jild– T.:G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2022.